

Kulturális-közéleti havilap, harminckilencedik évfolyam

2012 július Tanulmány

Marosán György: A kommunizmus matematikai elmélete

„...az állam nem teljesítette a kötelességét velünk szemben, tehát a mi kötelezettségünk is megszűnt vele szemben. A lakóbizottság úgy döntött, hogy házunk azonnali hatállyal kilép a Magyar Népköztársaság állami kötelekéből, és Rottenbiller utca 93/A néven alkotmányos köztársasággá alakul.” Moldova György

A szerző egy korábbi cikkében felvázolta az állam „matematikai” elméletét. (Marosán 2011, 98.) Legfontosabb megállapítása, hogy az egyének a másokkal való együttműködésből származó előnyök és hátrányok alapján döntenek, létrehoznak-e maguknak valamilyen közösséget. Folyamat „költség-haszon” elemzést végezve „barkácsolják” különböző társulásaikat: alkotnak társadalmat és államot, alapítanak vállalatot vagy vallási közösséget, szerveznek politikai pártot vagy sportkört. Ha az együttműködés költségei felülmúlják az abból fakadó hasznot, kilépnek a társulásból, vagy újrakezdi a „közösségbarkácsolást”. Ez a cikk azt kutatja, hogy a 21. század globális folyamatai milyen közösségek formálódását teszik lehetségessé. Az elemzés több lehetséges közösségfejlődési pályát azonosít. A szerző a matematikai képletek mögül egyebek között – szokatlan módon – a kommunizmus régi-új modelljét látja kivillanni.

A bizalom trendjei

Az együttműködés előnyös a partnerek számára, ugyanakkor mindig felvet egy úgynevezett szociális dilemmát. Amikor önzetlenül segítünk másoknak, arra az – öntudatlan – várákozásra építünk, hogy ha szükségünk lesz rá, akad majd, aki nekünk segít. Ám mindig fennáll a kockázat, hogy bár az egyik fél készséges, másik mégsem teljesíti ígéreteit. (Marosán 2007, 716.) Ennek elkerülésére a társadalom hatékony, de költséges eszközöket – biztonsági tartalék, ellenőrzés, pereskedés, kényszerítés, háborúskodás – fejlesztett ki. (Marosán 2008, 109.) Az együttélésnek ezeket a szükségképpen jelentkező költségeit számottevően enyhítheti az – evolúciós örökségként birtokunkba került – bizalom. A bizalom mintegy „megalajozza” a kapcsolatokat, könnyebbé és gördülékenyebbé teszi az együttműködést. Ez azonban fordítva is igaz: a bizalom hiánya – mintha homokszemek kerülnének a gépezetbe – nehezkesebbé és költségesebbé teszi az együttműködést. A bizalomvesztésnek magasak a költségei: vonakodás az együttműködéstől, a segítség elmulasztása, magas falak, bizalmatlan tekintetek,

ellenőrző és büntető intézmények működtetése. E költségek megterhelik az együttműködést, és akár a közösség széteséséhez is vezethetnek.

A bizalom jellegzetes történelmi pályát futott be. Az emberré válás előtt genetikai alapú és ösztönszerű volt, csak a rokonsági körre terjedt ki. Az emberré válás során először a család és készséggel együttműködők azonosítására szolgáló mentális modulok alakultak ki, majd a társadalmi normák szerepe nőtt meg. A norma a közösségen belüli kívánatos viselkedés szabálya, amelyet nemcsak megtartani, hanem megtartatni is kötelező. A normaszegést tehát nemcsak „saját” kár esetén kellett – költségeket vállalva – büntetni, hanem ha mást ért a kár, akkor is. (Sigmund et al 2010, 861.) Amíg a csapat létszáma kicsi, a norma alapú szabályozás hatékonyan működött. A letelepedést követően, a közösség méretének és heterogenitásának növekedésével azonban elterjedt az úgynevezett másodrendű potyautasság. Emiatt a norma alapján történő (peer punishment) büntetés költségei megnövekedtek, így kifizetődővé, egyben elkerülhetetlenné vált büntető intézmények – az állam és erőszakszervezeteinek – létrehozása. (Baldassarri et al. 2011, 11023.) A hatalmi intézmények működését a vallások rítusai és viselkedési szabályai – pl. az „arany szabályok” – is támogatták. Ezek a másokhoz fűződő viszonyt szabályozó olyan életelvek, amelyek bizalmat, együttműködési készséget és büntetési hajlandóságot javallottak.

A valóságban azonban a bizalom még sokáig csak a családra korlátozódott. Sok társadalomban – így a magyar társadalomban is – máig érvényes az úgynevezett amorális családközpontúság: a feltétlen szolidaritás a családon belül, azon kívül mindenki idegen, akivel szemben nem köt a morál. (Fukuyama 1997, 143.) Közben azonban a piac – többnyire átkozott – személytelen és a természeti erők „vak” kérlelhetetlenségével érvényesülő hatásai fokozatosan összekapcsolták az egymástól távol élő termelők és fogyasztók millióit. A közösségek integrálódása előnyös volt a gazdasági növekedés és az újítások terjedése szempontjából, de sokan feltételezték, hogy a piac szétzilálja az emberek közötti bizalmat. Ám ennek éppen az ellenkezője következett be: a világpiacba bekapcsolódó társadalmakban a bizalom fokozatosan kiterjesztődött az ismeretlenekre is. Ezt a tényt a föld legkülönbözőbb közösségeiben végrehajtott játékelméleti kísérletek – az úgynevezett diktátor és ultimátum-játékok – eredményei egyértelműen igazolták. (Marosán 2007, 716.) Ellentétben a józan ész és a közgazdaságtan feltételezésével, hogy az emberek önként nem osztják meg másokkal forrásaikat, a kísérletek azt mutatták: a magántulajdonon alapuló „tömegtársadalmakban” szocializálódott egyének jóval többet hajlandók átengedni önként ismeretleneknek, mint a kevésbé fejlett társadalmakban. (Henrich et al. 2006, 1767.)

A kutatások két fontos összefüggésben világították meg a bizalom szerepét a társadalmak életében. Egyrészt feltárták, hogy a bizalom fordítottan arányos az együttműködő felek „különbözőségével”. Minél inkább eltérőnek érzékelik a közösség tagjai egymás életmódját, viselkedését és kultúráját, annál kevésbé hajlanak együttműködni és bízni egymásban. És fordítva: minél hasonlóbbnak látják az emberek egymás társadalmi helyzetét, etnikumát és identitását, annál inkább hajlamosak megbízni benne. A makroszintű vizsgálatok is arra utaltak, hogy az emberek közötti bizalom mértéke fordítottan arányos a közösség sokféleségével. „Minél heterogénebb egy közösség – állapította meg a Benchmark Survey (2003. febr. 12.) –, annál kevésbé bíznak az emberek egymásban.” Mindez előre vetíti, hogy amint az egyes országokban a polgárok nemzetiségbeli, vallási és az életmódbeli különbözősége megnő, a bizalom korábbi szintje lecsökken.

Másrészt a vizsgálatok igazolták a bizalomnak a jóléti társadalmak kialakulásában játszott meghatározó szerepét. Kezdetben úgy tűnt, a jólét növekedése volt az előfeltétele a bizalom megerősödésének, a legújabb kutatások szerint viszont a kapcsolat éppen fordított: a társadalomban a korábban felhalmozódott bizalom alapozta meg a jóléti államot. (Bergh–

Bjornskov 2011.) A bizalom magas szintje kétféle módon járul hozzá a jóléti állam hatékony működéséhez: javítja az adófizetési hajlandóságot, valamint megalapozza a jóléti állam szolgáltatásainak szabálykövető igénybevételét. E két hatás azután egymást erősíti: a bizalom magas szintje a jóléti állam hatékony működéséhez vezet, ami tovább emeli az emberek közötti bizalom szintjét. E kutatások tehát arra utalnak, a jóléti rendszer kiterjedtségét a különböző társadalmakban az adott társadalmon belül a bizalom szintje határozza meg.

Ezeknek az új adatoknak a tükrében a jóléti állam ma tapasztalható válságát nem önmagában az újraelosztás magas szintje, inkább a visszaszoruló bizalom és a potyautasság növekedése idézte elő. Ennek következménye, hogy a szabálykövetési és az együttműködési készség csökken, és emiatt ítéli az átlagpolgár elfogadhatatlanul magasnak az újraelosztás adott szintjét. Kérdés, hogy a társadalmi különbségek növekedése és a bizalom szálainak szakadozása milyen hosszú távú következményekre vezet.

A „törött ablak” elmélettől a „megrepedt demokráciáig”

A 21. századba átlépve a bizalom évszázadokon keresztül folyamatosan növekvő trendje megtört. A média egyre gyakrabban adott hírt a társadalmakon belül az együttműködési készség és a szabálykövetés megrendüléséről. Az egyedi esetek azonban – legyenek bármilyen sokkolóak – nem bizonyító erejűek. A bizalom mértékének valóságos változását kísérletek, illetve összehasonlító elemzések alapján kell meghatározni. A mikroszintű következményeket az úgynevezett „törött ablak” metaforája – ha egy épületen egy törött ablakot nem javítanak ki, hamarosan az összes ablak betörik – foglalta szabállyá. Holland kutatók az ökölszabályt kísérletileg igazolták: a rendetlenség „vonzza” a rendetlenséget, ez szabálykerülésre csábít, az pedig egyre súlyosabb szabályszegést vált ki. (Keizer et al. 2008, 1681.) A kísérletben a „törött ablak” elmélet súlyosabb szabályszegések esetén – rendőrségi figyelmeztetés megtartása, bevásárlóközpontban a szabályok követése, és idegen pénz eltulajdonítása – is igaznak bizonyult.

A kutatók ezután azt is megvizsgálták, milyen hatást gyakorol az emberek gondolkodására a rendezetlen és bizonytalanságot sugárzó környezet. A „terepvizsgálatok” és a laboratóriumi kísérletek is azt bizonyították, hogy a megszokott rendtől elütő, rendezetlen körülmények – tudat alatt – sztereotip gondolkodást váltanak ki az emberekből. Ha a környezet rendje, otthonossága, megszokott szabályszerűsége megszűnik, akkor az egyén – a kísérletek tanulsága szerint – hajlamos lesz a szabályszegésre és a bizalom visszavonására. Sőt a rendezetlen és idegenséget sugalló környezet nemcsak szabályszegővé tesz, hanem felerősíti a sztereotip gondolkodást, csökkenti a szolidaritást, végül pedig diszkriminatív viselkedést vált ki. (Stapel et al. 2011, 251.)

Mindennek azért van növekvő jelentősége, mert napjainkban Földünk szinte minden lakója kénytelen szembesülni azzal, hogy otthonos környezetét szokatlan viselkedések, idegen hangok, furcsa dallamok, különös jelek káosza tölti meg. Európában is terjed a szabályszegő viselkedés, Magyarországon pedig életünk szinte minden pillanatában szemetes utca, félelmet keltő szimbólumok és piszkos szavak vesznek körül. Ezek a folyamatok – a The Economist Intelligence Unit elemzői szerint – a demokrácia „megrepedésére” vezettek. A kutatók a Föld másfél száz országát négy rezsimtípusba sorolták: teljes demokrácia (12 százalék), „megrepedt” demokrácia (37 százalék), „hibrid” rendszer (15 százalék) és önkényuralmi rezsimek (36 százalék). A „megrepedt” demokrácia kifejezést olyan társadalmakra használták

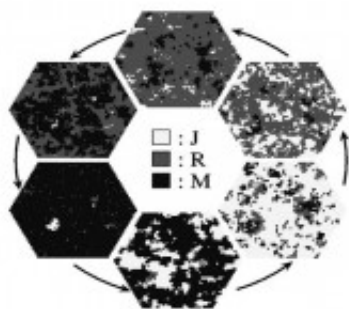
– ide sorolták Magyarországot is –, amelyekben szabad és méltányos választásokat tartanak ugyan, ám egy sor a demokrácia minőségét rontó probléma jelentkezik.

A legutóbbi – 2011-es – vizsgálatuk eredményei szerint a világban a demokrácia szintje visszaesett. A hagyományosan a lista tetején elhelyezkedő Nyugat-Európa értékelése az 1–10-es skálán 2008 és 2010 között 8,61-ről, 8,45-re csökkent, a középmezőnyben elhelyezkedő Kelet-Európáé 5,67-ről 5,55-re, és a „világátlag” is 5,55-ről 5,46-ra mérséklődött. Magyarország „demokrácia”-indexe 2010-ben 7,21 volt, ezzel a 43. helyet foglalta el, de az elemzők éppen hazánkat hozzák egyik példaként a „megrepedt” demokráciára. Ugyanezt a trendet jelzi a Freedom House tavaly nyilvánosságra hozott jelentése is. Míg 1990 óta a – politikai és egyéni jogok tekintetében – szabadnak tekinthető országok száma rendre nőtt, 2006-ben a trend megfordult. Azon országok száma, amelyek „szabadság”-indexe romlik, évről évre meghaladta azok számát, ahol javult. De éppígy a demokrácia „megroppanására” utal a jobboldali szélsőségeséget mérő úgynevezett Derex-index romlása nemcsak Kelet- és Közép-Európában, hanem Nyugat-Európa sok országában. (Political Capital, 2010.)

A bizalom és a csalás ciklusai

A kérdés az, mik lehetnek a bizalom és a szabálykövetés csökkenésének következményei. Már jó évtizede végeznek olyan vizsgálatokat, amelyekben különböző aktorok együttműködésének dinamikáját elemzik. Ezekben a kísérletekben a résztvevőknek – akik egyaránt lehetnek „húsvér” emberek vagy számítógépes aktorok – több meneten keresztül kellett bizalmat kifejező vagy csalást megtestesítő, esetleg az együttműködéstől elfordulást választó döntéseket hozni. A résztvevők együttműködő partnereik döntésétől függően „pontokat” kaptak, amelyek – hétköznapi fogalmakkal élve – kedvező esetben „jövedelemnek” vagy „simogatásoknak”, kedvezőtlen esetben „veszteségnek” vagy „pofonoknak” tekinthetők. Az „öröm- vagy fájdalompontok” a játék során halmozódtak, és kirajzolták nemcsak az egyéni hasznot vagy veszteséget, hanem a közösségi sikert vagy kudarcot eredményező stratégiát is.

A kísérletek a közösségek „felépülésének”, majd „leépülésének” különös dinamikáját rajzolták ki. (Szabó 2003, 199.) Az alábbi ábra egy számítógépben „működtetett” társadalom tagjainak – a magányosságtól a kialakuló bizalmon alapuló együttműködésen keresztül a „potyautasok” megjelenéséig, végül a társadalom széteséséig tartó – viselkedési ciklusait ábrázolja.

A jó, a rossz és a magányos küzdelse

A folyamat kiindulópontja az ábra bal alsó, az M betűvel jelölt – magányos, egymással nem együttműködő egyedek alkotta – térsége. Mint a Hobbes-féle „mindenki harca mindenki ellen” állapotban – ahogyan sokáig a történelem kezdeteit gondolták el – mindenki maga oldja meg életének problémáit, és az elszigetelt egyedek nem alkotnak stabil közösséget. Az egymás mellett élők azonban fokozatosan ráébrednek az együttműködés előnyeire, és egyre tudatosabban bízni kezdenek egymásban. Így lassan elérjük a – J betűvel jelölt – jobb alsó térséget, amely egymásban bízó, tétovázás nélkül együttműködő egyedek jóságos „társadalmát” jelzi.

Amint azonban a bizalom általános lesz, és a többséget kizárólag a jó szándék vezérli, szükségszerűen megjelennek a „potyautasok”. Ők azok, akik számítanak mások bizalmára, de nem viszonzják. Fokozatosan egyre többen fedezik fel ennek az élősködő viselkedésnek az előnyeit. Így jutunk el az ábra tetején levő – R betűvel jelölt – térséghez, amelyben a többség a mások becsapása útján próbál megélni. Amikor azonban a potyautasok túlsúlyra jutnak, a még együttműködők – lévén a közösségi lét túl költséges lett a számukra – válaszüte elé kerülnek: vagy ők is potyautasok lesznek, vagy egyszerűen „kilépnek” a közösségből. Egy billenési ponton túl azután a többség visszavonja bizalmát, és – mint kezdetben – magányos harcossá és magányos farmerrá válik. A közösség tehát szétesik, és visszaáll a kezdeti – a bal alsó – állapot.

Más kutatások is a közösségfejlődés fenti – együttműködéstől annak megszakításáig tartó, majd újraéledő – ciklusait mutatták. (Imhof et al. 2005, 10 797.) Ezt a ciklikusságot akár optimista módon is szemlélhetjük: a potyautasság a magányos befelé forduláshoz, az viszont egy fellendülés kezdetéhez vezet. Ám levonhatunk mindebből pesszimista következtetést is: egy közösségben a kialakult bizalom – hacsak nem tartják fenn költséges intézményekkel – nem feltétlenül tart örökké. Ha a bizalom elpárolog, a közösség felbomlik. Kérdés azonban,

hogyan alakul a közösségek sorsa, ha – mint a valóságban – az egyedek különböző mértékben mohók, és/vagy ha helyzetükkel elégedetlenek elvándorolhatnak és letelepedhetnek más térségekben is.

A mohóság és a sikerkeresés: megront vagy egekbe emel?

„A mohóság jó” – tartotta a Tőzsdecápák című film főszereplője, Gordon Gekko, aki a fejlődés motorjaként dicsőítette a többre törekvést. Mások viszont úgy vélik, a mohóság megrontja az egyént, és szétzilálja a társadalmat. Vajon milyen lesz – vetették fel a kutatók – a mohóság vezérelt (greediness), ugyanakkor mobil egyedekből álló közösség dinamikája? (Roca et al. 2011, 11 370.) A vizsgálatban a mohóságot mint az adott körülmények között elképzelhető legjobb helyzet elérésére irányuló törekvést határozták meg. Abból indultak ki, az embereket saját helyzetük javítására irányuló törekvésük vezérli, elégedettségük pedig e törekvésük sikerességétől függ. A kutatók tehát azt vizsgálták meg, milyen dinamikát eredményez, ha különböző „mohóságú” egyénekből „raknak össze” egy társadalmat. A társadalmi dinamika három alapvető összetevőjét kísérték figyelemmel: a társadalmi stabilitás mértékét (milyen gyakran váltogatták az egyének életstratégiájukat és „lakóhelyüket”), az együttműködés mértékét (mekkora volt az adott közösségben az együttműködő egyedek száma), és „csoportosulásuk” mértékét (egy átlagos egyed együttműködő szomszédjainak a száma osztva a lehetséges szomszédok számával).

Amikor alacsony „mohóságú” egyedekből „alkottak” társadalmat, kiderült: a „többre” való törekvés hiánya esetén a társadalom tagjai nem képesek realizálni az együttműködésből adódó és a gazdagodást megalapozó előnyöket. Az eredmény tehát a jól ismert történelmi tapasztalatot igazolta: amikor az egyénekből hiányzik az élethelyzet javítására, illetve a nagyobb szabadságra való igény (vagy a társadalmi korlátok akadályozzák őket ebben), és megelégszenek azzal, amit a körülmények nyújtanak, sem az együttműködés, sem az agglomeráció (vagyis csoportalkotás) nem fejlődik ki. Az ilyen társadalmak stabilak, de fejlődésképtelenek.

Amikor viszont a társadalom tagjainak „mohóságszintje” egy küszöbérték fölé került, a közösség instabillá vált. Ez abban nyilvánult meg, hogy az egyedek folyamatosan váltogatni kezdték életstratégiájukat és „lakóhelyüket”, jelezve, hogy elégedetlenek a helyzetükkel. Mintha „mohóságuk” megakadályozná őket abban, hogy „lenyugodjanak”. A mohóság növekedése – a viselkedéssel kapcsolatos korlátok visszaszorulása miatt – egyben a társadalmi környezet heterogenitásának növekedését is eredményezte, ami viszont a bizalom és a szabálykövetési hajlandóság visszaszorulásához vezetett. Ez viszont – a korábban idézett kutatások szerint – a társadalom szétesését is eredményezhette.

A modell legérdekesebb eredménye azonban az volt, hogy megmutatta: létezhet stabil társadalom magas szintű együttműködési készség és magas szintű mobilitás mellett, de ezt a „mohóság” közepes szintje jellemzi. Sőt amikor nem túl nagy a potyautasság csábítása, és a körülmények nem túlságosan szigorúak, akkor a társadalom jólétének alakulása alapvetően éppen a közepes mértékű „mohóságtól” függ. Ezeket az eredményeket alátámasztotta egy másik – az úgynevezett „sikerkereső” stratégia által vezérelt aktorok közösségalkotását vizsgáló – kísérlet. (Hebling–Yu 2011.) Ebben a kutatók azt elemezték: kialakulhat-e közösség olyan önzés vezérelt egyedek között, akik szabadon választhatnak az együttműködő és a csaló viselkedés között, akik egyébként nem tudhatják, találkoznak-e egyáltalán újra korábbi

partnerükkel. A kísérletben nem tették lehetővé a „hírnév” felhalmozódását, sőt a csaló partnerek büntetését sem. A kutatók azt találták, hogy még ilyen meglehetősen éles feltételek mellett is létrejöhetnek együttműködő aktorok által uralt térségek. Vagyis ha egyszerre áll fenn a migráció lehetősége és a sikeres viselkedés másolása/eltanulása, akkor szükségképpen kialakultak együttműködő térségek.

Mindkét kutatás – miközben rávilágítottak a migráció és a tanulás meghatározó szerepére – a valóságos történelmet idéző eredményre vezetett: a közepes mértékű „mohóság” – ellentétben a magas mértékűvel – ösztönzi az együttműködést és a közösségalkotást, valamint stabilizálja a sűrű (kiterjedt) társadalmi kapcsolatokat. Ugyanakkor a számítógépes szimuláció igazolta a józan ész ösztönös félelmeit is: ha – akár a potyautasság, akár a túlzott mohóság miatt – megroppan a bizalom, szétszakadoznak az együttműködés szálai, és széteshet a társadalom. Az egyén e veszélyek ellen hagyományosan kétféle módon védekezhet: (1) a büntető és fegyelmező intézmények – illetve a homogenitás – erősítésével, (2) elvándorolással onnan, ahol az egyén alacsonynak érzi társadalmi környezetének attraktivitását, oda, ahol magasabbnak véli. Kövessük végig ezeknek a – többnyire valamilyen mértékben összekapcsolva alkalmazott – lehetőségeknek a következményeit!

Az intézményi befolyásolás trendje

A szabálykövetés és a közösség egyben maradása állami intézmények – rendőrség, bíróság, büntetés-végrehajtás – létrehozásával alapozható meg. A vallások/ideológiák spirituális béklyói – bár betöltöttek egyéb fontos és pozitív funkciókat is – szintén közreműködnek az egyének „féken tartásában”. Az a tény, hogy a közösségek mérete a történelem folyamán egyre nőtt, ezen integrációs intézmények sikerére utalt. Miközben ez a megoldás igen hatásos, egyszersmind költséges is. E költségek növekedése – különösen a 20. század során – jól nyomon követhető. (Tilly 1998.) Sőt éppen a jóléti állam kiterjedése következményeként a kiadások ugrásszerűen megnöttek. Miközben az állam hagyományos erőszakszervezeteinek – a rendőrségnek, az ügyészségnek, a bíróságnak, valamint a börtönöknek és a korrekciós intézményeknek – a létszáma is számottevően emelkedett, az ezek tevékenységét kiegészítő, biztonsággal kapcsolatos vállalkozások és az általuk foglalkoztatottak száma is ugrásszerűen megnőtt. Az „örzessel és védelemmel” kapcsolatos – nem állami feladatkörben végrehajtott – tevékenységek, a vállalatok és intézmények őrzése, védelme, valamint a magánszemélyek tulajdonának és vagyonának védelme a gazdaság egyik leggyorsabban növekvő ágává vált.

A szabálykövető viselkedésnek – a büntető és fegyelmező intézmények mellett – másik meghatározó tényezője éppen maguk a szabályok, amelyek fokozatosan jöttek létre az együttélés lassan kialakuló szokásaiból. A szokások alakultak át a felhalmozódó tapasztalatok alapján formálódó szabványokká, amelyekből végül politikai küzdelmekben formálódtak ki a törvények. Sokáig a szabványok száma viszonylag kevés volt, így „fejben tarthatók” voltak. A modern társadalmakban azonban az elmúlt évszázadban a szabályok „inflációjának” lehetünk tanúi. Az élet kereteit kijelölő szabványok száma és komplexitása olyan mértékben megnövekedett, ami gyakran szinte lehetetlenné teszi megtartásukat. Az állam mérete és az állami szabályozás komplexitása – a polgár szemszögéből valóban áttekinthetlenné válva – a 21. századba átlépve minden korábbi szintet meghaladott. A törvények komplexitása – első közelítésben – a szabályok karaktereinek vagy a törvény oldalainak számával jellemezhető. Ennek alapján a Tízparancsolat 1700, a Magna Charta 27 ezer, az amerikai alkotmány 47 ezer, az EU-alkotmány 640 ezer karaktert tartalmaz. (Az EU belső piaci szolgáltatások

szabályozására szolgáló irányelve egymaga 155 ezer karakterből áll.) Lényegében ugyanez elmondható a gazdasági szabályozásról. Így például az Egyesült Államok 1864-es – szerte a világon példának tekintett – banktörvénye 29 oldalas volt, 1913-as módosítása pedig 32 oldalas. Az 1929-es világválság után hozott Glass–Steagall-banktörvény 37 oldalt tett ki. Ehhez képest a 2010 júniusában elfogadott – a 21. század bankválságaira gyógyírként javallt – Dodd–Frank-törvény 848 oldalas. (The Economist, 2012. február 18., 17.) A 21. század trendje tehát, hogy a jóléti állam kiterjedtsége, a viselkedésünket korlátozó szabályok száma, a szabályok megtartását nyomon követők – beleértve a lépéseinket láthatatlanul figyelő szemeket – és a szabályszegőket fegyelmezők száma egyre nő.

Ezek a tények arra utalnak, hogy miközben az egyének elvárásai életmódjuk és viselkedésük szabadságával kapcsolatban szinte a végtelenségig fokozódtak, a mások viselkedésével kapcsolatos – eddig folyamatosan növekvő – toleranciájuk a 21. századba átlépve csökkenni kezdett. Egyre több szociológiai vizsgálat jelzi: az egyének egyre nehezebben viselik el, hogy a kulturális inhomogenitás nő, miközben a bizalom szintje és a szabálykövetési hajlandóság romlik. Ez pedig – mint láttuk – fokozatosan egyre nehezebbé és költségesebbé teszi a jóléti állam működését. Vagyis mind jelentősebb korlátai vannak, hogy a szabályok és az intézményi kényszerek növelésével javítsuk a társadalmi integrációt.

A migráció trendje és a szegregáció logikája

A másik lehetőség, amelyet az életkörülményeikkel elégedetlen egyének a kényszerek szaporítása helyett választhatnak: elvándorolni onnan, ahol az együttélést nehéznek találják, oda, ahol attraktívabbnak látják/hiszik a környezetet. A 20. század elejéig az emberek többsége születési helye körüli 20 kilométeres körben élte le az életét. Ott nőtt fel, onnan választott társat, ott kereste kenyerét, ott születtek gyermekei, ott öregedett és halt meg. A szomszéd falu piacára juthatott el hetente, majd – a vasút megjelenésével – a közeli városba havonta. A többség kényszerek hatására – háborúk, holokauszt, forradalmak és ellenforradalmak – vándorolt vagy menekült új hazába. Azután, szinte észrevétlenül, beköszöntött a globális mobilitás korszaka. Bárhova bármikor elmehetsz, és reggel felébredve a megszokottól teljesen eltérő világ vesz körül. Éppígy bárki bármikor letelepedhet melletted, és váratlanul ismeretlen személy, érthetetlen nyelv, idegen jelkép, szokatlan viselkedés „köszön” rád.

A mobilitást a magasabb attraktivitású környezet vonzása vezérelte. (Boyd et al. 2009.) A magasabb attraktivitás munkaalkalmat, szabadságot, demokráciát jelentett, vagy egyszerűen csak azt: itt „békén hagynak”. Az embereket a jóléti államok vívmányai – a munkalehetőség, a gazdagság, a biztonság, a szabadság és demokrácia – csábították. A 20. századi „népvándorlás” a társadalmakon belül a falvakból a városokba, a társadalmak között a szegényebektől a gazdagabb társadalmak felé irányult. Ám az attraktívabb környezet csak kívülről tűnt homogénnek. Eltöltve néhány hónapot már feltűnhettek a jóléti államon belüli különbségek, amelyek szintén mobilitást generáltak. A betelepülők a környezet attraktivitását néha javították, ám gyakran a már ott lakók szemszögéből rontották. Így megindult az „áramlás” az adott társadalmon és városon belül más térségek, illetve az elővárosok felé.

Először C. Schelling vizsgálta, milyen következményekkel jár, ha az embereket az a vágy vezeti: szeretnének magukhoz hasonlókkal körülvéve élni. (Schelling 1969, 488–493.) Kutatásainak eredménye – annak ellenére, hogy a józan ész igazolta vissza – sokakat meghökkentett: nem

kell másokat utálni, csak bizonyos típusú embereket preferálni, és már lezajlik a szegregáció. Vagyis a szükségképpen eltérő tulajdonságokkal rendelkező – nyelvű, bőrszínű, viselkedésű, életmódot követő – polgárokból álló heterogén társadalom az egyéni választások eredményeként homogén csoportokra eshet szét. Ezekkel az eredményekkel sikerült értelmezni a városfejlődés trendjeit, és magyarázni tudták a városrészek „lerobbanásának” a jelenségét, ám azon az „áron”, hogy természetes folyamatként fogadták el a szegregációt.

A szegregáció általános jelenségét a hálózatelméleti vizsgálatok is megerősítették. A témakör magyar kutatói cikkükben megmutatták: a dinamikus hálózatoknak – bizonyos általános feltevések mellett – két stabil állapota van. (Palla et al. 2007.) Az egyik stabil „végállapot”: nagyméretű, sok aktort tartalmaz, dinamikusan változó, magas mobilitású – sok kilépő, és csatlakozó egyed alkotja –, belül viszonylag inhomogén. A másik stabil „végállapot”: kisméretű, kevés tagból áll, alacsony mobilitású, ritka a be- és kilépés – ezért kevésbé változékony, viszont homogén. A nagyméretű, nagy elemszámú és heterogén társadalmi hálózatokon belül, a bennük zajló dinamikus folyamatok eredményeként homogénebb és stabilan létező „fürtök” jönnek létre.

Egy másik, nemrégiben megjelent kutatás pedig – visszautalva Schelling eredményeire – arra a megállapításra jutott, hogy ha a hálózatot alkotó aktoroknak szomszédjaikkal kapcsolatban bármiféle – pozitív vagy negatív – preferenciájuk van, a hálózat szükségképpen „szétesik” eltérő preferenciájú csoportokra. (Henry et al. 2011.) A hétköznapi nyelvére lefordítva ez azt jelenti: az emberi közösségekben, mivel tagjaik sok szempontból különböznek lehetnek, ha az egyének szabadon megválaszthatják „lakóhelyüket”, elkerülhetetlen a szegregáció. A preferenciák egy része – a biológiai jellemzőkhöz kapcsolódók – az ember evolúciójának korai szakaszain jött létre, más részük – az etnikai, nemzeti, vallási, csoport- és osztályidentitás – alapvetően szociális eredetű. A preferenciák viselkedésbeli következményekkel járnak, amelyekhez az együttélés során költségek és hasznok kapcsolódnak. Ezek azután a társadalmi intézmények kialakulásával hozzáadódnak az együttélésből származó sokféle egyéb költséghez és haszonhoz, és a folyamat „költség-haszon” elemzése lesz az alapja a „közösségbarkácsolásnak”.

Európa visszaesésekkel és világháborúkkal „tarkított” történelmében – egészen a 1970-es évekig – a homogenizálódás „felülírta” a szegregáció tendenciáját. Az átlagpolgár előnyösebbnek látta az idegenekre is kiterjedő bizalmat és az együttműködési készség javítását. Ennek hatására azután előbb gazdaságilag, majd politikailag is egybefűződött a kontinens. Ám valamikor a kilencvenes évektől ez a trend előbb lelassult, majd megfordult. Egyrészt a folyamatosan heterogénebbé váló társadalmakban a bizalom korábbi magas szintje – időszakonként és térségenként változó mértékben – kezdett visszaesni. Másrészt – ezt ellensúlyozandó – növekedni kezdett a bizalomcsökkenés visszaszorításának társadalmi-intézményi költsége. Fokozatosan fény derült a kis közösségek – sokáig elfeledett – előnyeire: a homogenitás miatt az összehangolás olcsóbb, kevesebb a potyautas, és egyszerűbben oldható meg a közlegelő problémája. Emiatt a szabályszegés kivételes, a bizalom szintje magas, ami által biztonságosabb a környezet, könnyebben halmozódik fel a társadalmi tőke, több a szívességgazdaságot megalapozó szolgáltatáscsere. Így összességében az ilyen közösségekben – azonos jövedelemszint mellett is – olcsóbb az élet, mégis magasabb az életminőség. (Halpern 2010, 124–132.)

A legújabb kutatások a „tömegtársadalmak” egy további pszichológiai „költségét” azonosították. (Lederbogen et al. 2011, 498.) Kutatók arra jutottak, hogy a városi élet a falusival összevetve sokkal stresszesebb körülményeket teremt, amely azután visszahat az egyén pszichikumára, és sokféle betegsége hajlamosít. Ez alátámasztani látszik azt a megállapítást, hogy a civilizáció (a városi lét) – az intézményi korlátok alkalmazása mellett – pszichedelikus szerek (alkohol és

drogok) alkalmazását teszi szükségessé. Persze a kis közösséghez éppígy kapcsolódhatnak hátrányok/költségek: a felkínált termékek és szolgáltatások – kezdve az oktatástól az egészségügyön keresztül egészen a szórakozásig – kínálata szűkebb, az életmodell-választék lehatároltabb, nagyobb informális nyomás nehezedik az egyénre a konformitás kikényszerítésére, a munkalehetőség kínálata kisebb, a jövedelemszint alacsonyabb, a szolgáltatások ára és minősége – a méretgazdasági optimumtól való elmaradás miatt – magasabb. Vagyis a „költség-haszon” elemzés a körülményektől függően sokféle közösségtípust tehet versenyképessé.

A globális társadalom lehetséges fejlődési trendjei

A környezeti feltételek változásával, a közösség méretének és inhomogenitásának növekedésével az integráció hagyományos intézményeinek hatékonysága lecsökken. A dezorganizáció problémái felerősítik a „közösségbarkácsolást”: intézményi innovációk vetődnek fel, ezek a társadalmi viták során szelektálódnak, az új intézményeket az egyének „tesztelik”. Végül a politikai harcok, a társadalmi viták, valamint a szegregáció és migráció eszközeit alkalmazó szelekció rögzíti vagy elutasítja ezeket.

A „közösségformálódás” általános trendjét felrajzoló ábra a változások ciklikusságát mutatta. A modell azonban elhanyagolta a konkrét társadalomban fellépő kapcsolatok ösztettségét. Ugyanis – miként a történelem kiindulópontja sem a Robinson-szerű elszigetelt egyed – a társadalom sem „bomlik le” elszigetelt és egymástól teljesen független egyedek puszta halmazáig. A bizalom „elpárolgása” és a szabálykövetés megrendülése szétbomlasztja ugyan a közösséget, de az nem szükségképpen esik egyedeire. A „leépülés” elérkezik ahhoz a határhoz, ahol a „pool punishment” helyébe újra a „peer punishment” lép. Ez azt jelenti, hogy a globális társadalom és a nemzetállam szétesése elvezethet olyan kis közösségek létrejöttéhez, amelyeken belül az egyént – a letelepedés korának közösségeihez hasonlóan – a norma informális módon történő kikényszerítése készleten szabálykövetésre, és az integrálja a közösséget.

Végső soron így egy különös világ képe rajzolódik ki. Egyrészt létrejön egy globális társadalom, amely csupa „magányos” egyedből áll. A globalitás nyilvánvaló előnyöket kínál: a kiterjedt munkamegosztás a szükségletek kielégítésének magas hatékonyságát biztosítja. Bárki, éljen bárhol – persze ha elegendő pénzzel rendelkezik –, szinte minden igényét kielégítheti a piacról. A globális társadalom több milliárd – magányos, ugyanakkor életmódját szinte végtelen lehetőség közül választó és legkülönbözőbb szükségletét a globális piacról kielégítő – „világpolgárát” a hagyományos, de egyre magasabb költségű, spirituális és hatalmi intézmények (a vallások és az állam) integrálják kisebb-nagyobb államokba szerveződő reális társadalommá. Ezt a globális közösséget az e világi és túlvilági ideológiai hatalmak, illetve az állami hatalom racionális szabályai és ezek adókból finanszírozott büntető intézményei integrálják. A napjainkban kibontakozó folyamatokban egyaránt tetten érhető a választható életformák választékának megsokszorozódása, illetve a spirituális hatalom felélesztésére és a valóságos hatalom hatókörének szélesítésére irányuló törekvés. Egyszersmind egyre szembetűnőbbek a spirituális/ideológiai és az állami/politikai hatalom túlkapásai, gyengeségei és ugyanakkor költségei. Fűrésző szemek és fegyvelmező intézmények sokasága figyelmeztet a szabálykövetésre a polgárt.

A közösségformálódás másik lehetséges iránya, hogy az egyes országokban – válaszul a multikulturális inhomogenitás fokozódására – megerősödik és uralkodóvá válik a nemzeti/ideológiai/vallási homogenitásra való törekvés. Ez a trend egy sor országban – különösen Magyarországon is – tetten érhető. Ennek lényege, hogy a társadalom homogenitását a tekintélyen alapuló hatalmi uralommal, a nemzeti mítoszok és szimbólumok felélesztésével, a vallási – esetünkben a keresztény vallás – intézményeinek újraélesztésével igyekeznek helyreállítani. Egyre éleződik azonban az ellentét a globális mobilitás, a multikulturális érték- és szokásrendszer ellenállhatatlan terjedése (és mindennek inhomogenitást előidéző, ezzel bizalomcsökkentő és a szabályszegést növelő hatása), valamint a homogenitásra való törekvés között. E két hatás vetélkedésének végeredménye gyakorlatilag előrejelezhetetlen, pusztán a lehetséges közösségfejlődési pályák azonosíthatók.

A globális rendszer egyik lehetséges végállapota: a kommuna

E két tendencia mellett – illetve azokon belül – azonban felbukkant egy harmadik: bizonyos feltételek mellett a szegregáció folyamata – mintegy „fázisátalakulás”-szerűen – autonóm kisközösségek létrejöttéhez vezethet. Mint a mottóként idézett Moldova György-szatírában – „Rottenbiller utca 93/A alkotmányos köztársaság” –, az államokon belül kiformalódhatnak és stabilan működhetnek önigazgató kisközösségek. A világ tehát nem vagy a globális káosz, vagy a nemzeti/vallási ideológia vezérelte állam végállapota felé halad. A végtelen változatosságú életmodellt felkínáló, de magas költségű – az ideológia és a hatalom eszközeivel fenntartott –, erősen mobil, fellazuló határokkal jellemezhető kulturálisan inhomogén államokon belül homogén „miniállamok” sokasága jöhet létre. A közösségek az őket körülvevő – a követett életprogram szempontjából áttekinthetetlenül heterogén egyének sokasága alkotta – globális társadalomban „úsznak”, ugyanakkor környezetüktől valóságos és képletes falakkal vannak elválasztva. Életpályájuk a környezeti feltételektől, illetve saját adaptációs képességtől függ: stabilan fennmaradhatnak, növekednek, és persze fel is bomolhatnak.

A kis közösségen belül magas szintű a bizalom és a szabálykövetési hajlandóság, jelentős a körülmények javítására irányuló motiváltság és az együttműködő-készség, illetve kiemelkedő mértékű a közösségi aktivitás. Újra kiszélesedik bennük – a 20. század során, a piacgazdaság kiterjedésével fokozatosan visszaszorult – informális szolgáltatáscserén alapuló szívességgazdaság. A magas szintű bizalom és a szívességgazdaság kiterjedése a társadalmi tőke gyors halmozódását, a szabálykövetés magas szintje pedig a hagyományos intézményi költségek alacsony voltát eredményezik. A közösségek egyenlőségszintje és viselkedésbeli homogenitása magas, és hasonlóan magas – még viszonylag alacsony jövedelemszint mellett is – az életminőség. Más oldalról viszont a felkínált életmodellek, a megvásárolható szolgáltatások választéka behatárolt, és erős csoportnyomás nehezedik az egyénekre a közösség által elvárt viselkedésminta és életmodell megtartására és követésére. Elgondolkasztató tapasztalat ugyanakkor a közösség köré húzott falak semmivel nem pótolható szerepe. Végül soron ezek teszik lehetővé a magas életminőség megőrzését, amely jelentős mértékben a szabálykövetésre és a bizalomra épülő társadalmi tőkére alapozódik. (Halpern, 2010.)

A globális rendszer jövőjét formáló egyének – éljenek bárhol – folyamatosan mérlegelik a közösségi élettel az adott helyen együtt járó hasznot és költségeket, és ez vezérli a

migrációjukat. A polgár folyamatosan szembeállítja a szabálykövetés kikényszerítésének növekvő költségeit és a spirituális és politikai hatalom kényelmetlen, de kikerülhetetlen szabályait az itt igénybe vehető üzleti és közösségi szolgáltatások – elégedettségnövelő – mennyiségével és minőségével. Ám a kis közösség tagjaként hasonlóképpen folyamatosan mérlegeli az alacsonyabb jövedelmi szinten is elérhető magasabb életminőséget, szembeállítja ezzel a viselkedésével kapcsolatban felmerülő magasabb elvárásokat, a behatároltabb életprogram-lehetőségeket és a hozzáférhető (üzleti) szolgáltatások gyengébb minőségét.

Ha az egyik helyen a polgár túl magasnak érzi a „költséget” a „haszonhoz” képest, élete során akár többször is választhat új közösséget – már ha talál olyat, amely befogadja. Mivel azonban a demokrácia jelenlegi szintje – legalábbis egyelőre – lehetővé teszi az egyén számára, hogy bizonyos feltételek esetén csatlakozhasson azokhoz, akikkel együtt szeretne élni, a világba ma bele van „programozva” kommunaszerű közösség létrejötte. Az önmagukat abszolút szuverénnek gondoló és akként viselkedő államok önállósága a globális rendszerben fokozatosan gyengül, és elfogadják vagy eltűrik a tartósan létező, belsőleg erősen integrált, szuverén kis közösségek sokaságának létrejöttét.

E közösségek tagjai életmódjukat és viselkedésüket illetően viszonylagosan homogének, a bizalom magas szintű, a mohóság – a cikkben idézett értelmében – pedig közepes. Ennek eredményeként az úgynevezett szívességgazdaság kiterjedt, és folyamatosan halmozódhat fel a társadalmi tőke. Így alacsonyabb jövedelemszint mellett is magasabb életminőség jellemzi a közösségeket. E közösségek – szemben a korábbi korok kommunáival – nem törekednek önellátásra, és nem befelé fordulók. Tagjaik – és az általuk létrehozott vállalkozások – a világpiacon versenyképesen értékesíthető szolgáltatásokat állítanak elő. A belső fogyasztás sem kényszerűen egyenlősítő, csupán a különbségeket és a piaci elosztást korlátozzák a közösség által elfogadott szabályok alapján. Ugyanakkor a piaci logika mértéke az egyének és a közösségek döntéseiben nem meghatározó. Ezzel a közösség tagjai elfogadják: a termelésük hatékonysága piacilag szuboptimális.

Utószó

Az 1970-es évek elején a „Világdinamika” szimulációs modellje súlyos katasztrófákat jelzett előre a globális rendszerben. (Meadows et al. 1992.) A módszer ugyanakkor – sokakat meglepetéssel – nem azt jelezte előre, pontosan hol, mikor és milyen egyedi okok miatt következik be a válság. A rendszer viselkedését rajzolta fel, azt, hogy meghatározott környezeti feltételek esetén milyen „pályát” futhat be az emberiség, és milyen valószínűséggel érkezik bizonyos végállapotba. A mostani cikkünk hasonló logikát alkalmazott: kiindulva a globális társadalomban kibontakozó változásokból, feltételezve az embereket mozgató érdekeket, azt vázolta fel, miféle közösségeket formálhatnak ki az életkörülményeit többé-kevésbé racionálisan megítélő, és cselekedeteiket annak alapján alakító egyének.

A végeredmény a cikk íróját a kommunizmus eredeti – kommuna értelmű – gondolatára emlékezteti. A feltárolt kép – miközben nem idegen Marx gondolataitól – sokban emlékeztet a liberális politikai irányzat „kommunitárius” víziójához. (Etzioni 1993.) Ugyanakkor alapvetően eltér a kommunizmusnak a 20. század végén megbukott formájától. A szerző által az egyenletekből kiolvasott kommunizmusmodell nem az egyetlen, hanem pusztán az egyik lehetséges közösségi forma. Nem mindenre kötelező, pusztán szabadon választható. Nem erőszakos forradalom útján, hanem egyéni döntések sorozatán keresztül jut érvényre. Nem végérvényes és visszavonhatatlan, hanem a környezeti feltételektől függ, és a közösségi, illetve az egyéni belátásán alapul. Nem a történelem „lacikonyhájára” előre kifőzött, kényszerű együtt

élési modellt előíró recept, hanem evolúciósan „barkácsolt” forma, amely öngazgató társulás, így azt tagjaik – igényeik szerint – szabadon formálják tovább. Az elemzésből tehát a szerző napjainkban talán különösen hangzó történelmi trendet olvas ki: a 19. század a kommunizmus *kísértetének* százada volt, a 20. század a kommunizmus (kudarcba fulladt) *kísérleteinek* százada lett, a 21. század a kommunizmus *dicséretének* százada lehet.

Irodalom

Baldassarri, D. – Grossman, G. (2011): Centralized sanctioning and legitimate authority promote cooperation in humans PNAS. Vol: 108. No: 27. 11023–11027.

Bergh, A. – Bjornskov, Ch. (2011): Historical Trust Levels Predict the Current Size of the Welfare State. Kyklos Vol. 64. Februar. No: 1. 1–19.

Boyd, R. – Richerson, P. (2009): Voting with your feet: Payoff biased migration and the evolution of group beneficial behavior. Journal of Theoretical Biology Vol. 257. 331–339.

Etzioni, A. (1993): The Spirit of Community: Rights, Responsibilities, and the Communitarian Agenda. Crown Publisher. New York.

Fukuyama, F. 1997. Bizalom (A társadalmi erények és a jólét megteremtése). Európa Könyvkiadó.

Halpern, D. (2010): The Hidden Wealth of Nations. Polity.

Hebling, D. – Yu, W. (2011): The outbreak of cooperation among success-driven individuals under noisy conditions. PNAS. Vol. 106. No. 10. 3680–3685.

Henrich, J. et al. (2006): Costly Punishment Across Human Societies. 2006. Science. Vol. 312. June 23. 1767–1770.

Henry, A. D. – Pralat, P. – Zhang, C. (2011): Emergence of segregation in evolving social networks. PNAS, május 22.

Imhof, L. – Fudenberg, D. – Nowak, M. (2005): PNAS. Vol. 102. No. 31. 10.797–10.800.

Keizer, K. – Lindenberg, S. – Steg, L. (2008): The Spreading Disorder. Science. Vol. 322. 1681–1885.

Lederbogen, F. et al. (2011): City living and Urban upbringing affect neural social stress processing in humans. Nature. Vol. 474. Jun. 23. 498–501.

Marosán György (2007): A proszociális értékek evolúciója a játékelméleti kísérletek tükrében. Közgazdasági Szemle. LV. évf. július–augusztus. 716–732.

Marosán György (2008): A büntetés dicsérete. Szociológiai Szemle. 18. évfolyam. No. 3. 109–122.

Marosán György (2011): Az altruizmus rejtélye és az állam matematikai elmélete. Mozgó Világ, augusztus. 97–104.

Meadows, D. – Randers, J. – Behrens, W. (1972): The Limits to Growth. New York: Universe

Books.

Palla, G. – Barabási, A-L. – Vicsek, T. (2007): Quantifying social group evolution. Nature 446, 664–667.

Roca, C. P. – Helbing, D. (2011): Emergence of social cohesion in a model society of greedy, mobile individuals. PNAS. Vol. 108, No. 28. 11370–11374.

Political Capital (2010): Back by Popular Demand. (Demand for Right-wing extremism), index.

Schelling, T. C. (1969): Models of segregation. Am. Econ. Rev. 59:488–493.

Sigmund, K. – De Silva, H. – Trausen, A. – Hauert, C. (2010): Social learning promotes institutions for governing the commons. Nature. Vol. 466. 861–863.

Stapel, D. – Lindenberg, S. (2011): Coping with Chaos: How Disordered Contexts Promote Stereotyping and Discrimination. Science. Vol. 322. 251–253.

Szabó György (2003): A Jó, a Rossz és a Magányos számítógépes küzdelme. Természettudományi Közlöny, 134. évf., 5. szám, 197–201.

Tilly, Ch. (1998): Coercion, Capital, and European States, AD 990–1992. Blackwell: Cambridge.

Tetszik

5 ember kedveli. Legyél te az első az ismerőseid közül!

Kapcsolódó írások:

1. **Marosán György: Az altruizmus rejtélye és az állam matematikai elmélete** 1975. január 6-án Londonban megdöbbentő öngyilkosság történt: egy 63 éves...
2. **Almási Miklós: Legenda a szomszéd tehenéről (Helmut Schoeck: Az irigység. A társadalom elmélete. Fordította Olay Csaba. Helikon, 598 oldal, 3990 forint.)**
Almási Miklós Legenda a szomszéd tehenéről Eddig azt hittem,...
3. **Bán Zsófia: A sors én vagyok ("A játszma" – sakk és kommunizmus Capritól Reykjavíkiig. Havadtőy Sámuel kiállítása a Centrális Galériában.)** Bán Zsófia A sors én vagyok Gyerekkoromban azt hittem,...
4. **Rózsa Gyula: Magyar absztrakt (Marosán Gyula retrospektív kiállítása. MűvészetMalom, Szentendre, 2005. október 14. – november 26.)** Rózsa Gyula Magyar absztrakt Rossz neveltetésben volt részem, első...

Cimkék: **Marosán György**